

ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ СИНДРОМ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ: *порівняльний аналіз*

Микола Михальченко
доктор філос. наук,
член-кореспондент
НАН України,
завідувач відділу
Інституту політичних
і етнологічних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України,
м. Київ

Розпад колоніальних імперій породив багато роздумів на тему взаємовідносин колишніх метрополій і колоній і дав велику різнобарвну мапу практик взаємовідносин цих історичних суб'єктів. З одного боку — теорія і практика взаємовідносин Великої Британії зі своїми колишніми колоніями, коли навіть у таких суверенних, заможних державах як Канада й Австралія британський монарх залишається номінальним сюзереном. А деякі країни рішуче розірвали колоніальні зв'язки. Франція до цього часу не відмовилася від права застосовувати своє військо під час кризових ситуацій у своїх колишніх колоніях. Зовсім інші (і різнопланові) відносини Іспанії, Бельгії, Нідерландів, Португалії зі своїми колишніми колоніями.

Нова проблема виникла, коли розпалася така колоніальна держава як Радянський Союз. По-перше, перебудовується система взаємовідносин з колишніми, формально незалежними країнами, які склали "соціалістичний табір", в якому "комендантом" був СРСР. По-друге, будується нова система взаємовідносин на пострадянському просторі, де виникли реально і формально незалежні держави. Саме на другому аспекті ми і зосередимо свій аналіз, оскільки цей аспект є життєво важливим для України.

Процес суверенізації пострадянських країн проходив як: а) повернення до історії, коли Росія не захопила країну, підкорила етнос, імітувала "добровільне входження" тощо; б) становлення нової сучасної держави. Звідси шарахання між ідеалізацією минулого країни або народу і бажання увійти у річище сучасного цивілізаційного процесу. При цьому становлення нових країн

мало свою індивідуальну специфіку, яка залежала від сполучення цих двох головних тенденцій, мети політичних, культурних і економічних еліт, якості цих еліт, міри російського впливу, панівної релігії і т. ін. Тому було і загальне в формуванні нових держав, і специфічне. Загальним для усіх країн було політичне і геополітичне визначення, вибір економічної моделі розвитку, морально-психологічний бік "пострадянського розлучення". Специфічним — модель політичного режиму, модель нації — поліетнічна або моноетнічна (шляхом виштовхування передусім росіян та "ворожих" етнічних груп), пошук союзників і визначення "ворогів", перебудова науки, освіти тощо.

На першому етапі домінував процес встановлення відносин між метрополією (Росією) і колоніями, формування національної ідентичності, питання національної безпеки. Тут кожна пострадянська країна обирала свій шлях, наприклад, країни Балтії не стали навіть претендувати на розподіл спільного майна СРСР, застосували "нульовий варіант" (ми нікому нічого не винні, і нам ніхто нічого не винний), рішуче виштовхнули за свої кордони російських воєнків і попрямували в НАТО і ЄС.

Найбільш тонку і гнучку політику щодо Росії проводив Казахстан, оскільки серед населення цієї країни слов'ян, особливо росіян і українців, було, за різними даними, стільки ж, скільки казахів, або й більше. Під розмови про імовірну участь у "слов'янському союзі" керівництво Казахстану перенесло столицю країни в центр "слов'янського регіону" — в Астану — і провело швидку казахстанізацію органів влади, поступово витискуючи

слов'ян з органів влади і країни. Тим самим був нейтралізований потенційний сепаратизм у слов'янських областях, різко змінена етнічна ситуація на користь казахів, а могутній ресурсний потенціал Казахстану, зокрема в паливно-енергетичному комплексі, дозволив знизити вплив економічного шантажу з боку Росії. Значна ж переорієнтація на економічні зв'язки з Китаєм, США та іншими країнами дозволила зміцнити економічний і політичний суверенітет країни. Тобто кожна країна обирала свій шлях розбудови взаємовідносин з колишньою метрополією.

Найскладніше було Білорусі. Керівництво Білорусі, фактично, було приречене проводити політику "дружби народів"¹ під тиском проросійських настроїв населення. Якраз у БРСР бачимо найяскравіші зразки русифікації: практично знищена білоруська мова і культура, і лише такі етнічно-музичні ансамблі, як, наприклад, "Песняры" ще створювали ілюзію "процвітання" національної мови і культури; влада Білорусі була повністю денационалізована; промисловість майже повністю контролювали росіяни; війська Росії не розцінювали як окупаційні і т. ін.

І тут варто оцінити геніальність Президента Білорусі *О. Лукашенка*. Прикриваючись радянською риторикою про "дружбу народів" та ілюзіями про імовірність "слов'янського союзу", де першим кроком є створення єдиної російсько-білоруської держави, *О. Лукашенку* вдалося багато років отримувати дешеві ресурси з Росії і уникати митних зборів на продукцію з Білорусі, отримувати фінансову допомогу з боку Росії. За майже двадцять років владі Білорусі вдалося зламати громадську думку на користь національних інтересів країни, привчити громадян Білорусі поважати незалежність країни, національну мову і культуру. І вже понад п'ять років, як свідчать соціологічні опитування білоруських соціологічних служб, більшість населення Білорусі виступає проти створення "єдиної держави". Навіть створення конфедеративної держави Білорусь-Росія підтримує меншість населення. Безперечно, така ситуація викликає низку заходів з боку Росії для покарання "неслухняної" Білорусі. Можна прогнозувати, що така хитромудра політика *О. Лукашенка* буде і надалі частково успішною, але чимдалі менше.

Інша історія "розлучення" України з Росією.

"Неслухняність" України в 1990-91 роках при спробах оновлення дого-

вору про існування СРСР, навіть у формі конфедеративної держави, була недооцінена політиками Росії. Головним у ці роки для *М. Горбачова* і *Б. Єльцина* була боротьба за особисту владу. А з іншими республіками, вважали вони, розберуться пізніше, може за винятком республік Балтії. До того ж, до влади у цих "союзних" республіках прийшли хоча і націонал-комуністи, але усе ж комуністи. В Україні владні інститути контролюють комуністичні функціонери *В. Івашко*, *А. Гуренко*, *Л. Кравчук*, Компартія України є "могутнім загоном КППРС". Хто-хто, але "хохли" нікуди не подінуться, хай трошки пограються у самостійність і демократію. Навіть "зміцнювати" КППРС, коли вона почала розвалюватися, *М. Горбачов* покликав *В. Івашку*. Але склалося не так, як гадалося.

По-перше, Компартія України, як в цілому й КППРС, була серйозно "хворою": застаріла ілюзорна ідеологія "не працювала"; компартійна номенклатура була відірвана не тільки від народу, але й від рядової "комуністичної" маси, яка зовсім не була комуністичною; рішення з'їздів КППРС і Компартії України були відірвані від реальності, і ніхто вже не вірив у перемогу комунізму, коли навіть неяснісні продовольчі та промислові товари зникли з магазинів. Купити шкарпетки, пральний порошок, десяток яєць тощо було великим щастям.

По-друге, політичний капітал більшовицької влади як справедливої і чесної був розтриньканий і почався процес зрощування влади і тіньового капіталу, який підживлював корупцію. "Блат" як спосіб щось "дістати", просунути в кар'єрі, вступити до престижного вузу, отримати житло тощо перетворив владу в блатну, яка діяла не за законом, а позаконно. У цих умовах не могло бути правової держави, високої моралі. І народ це чудово розумів.

По-третє, українській партноменклатурі набрид політичний і економічний диктат Москви, вона прагнула сама хазяйнувати в Україні і відчувала себе достатньо могутньою для розриву з Росією, особливо в умовах жорсткої боротьби за владу у самій Росії. Крім того, почався процес розкладу в репресивних органах у КДБ, МВС, прокуратурі, судах, армії (яка була деморалізована поразкою в Афганістані).

"Розлучення" з Росією історично визріло і відбулося. Постало питання про економічну та політичну владу в Україні, про тип держави.

Економічну і політичну владу в Україні швидко опанували представ-

ники господарчої і партійно-радянської номенклатури, спочатку за підтримки криміналітету, який поступово приборкали, включивши частину в прозору і тіньову економіку, а частину знищивши.

На першому етапі незалежності в 1991-середині 1994 рр. на чолі держави стояв яскраво виражений ідеолог *Л. Кравчук*, який поставив питання ідеологічно і політично: Україна стає справді незалежною або перетворюється в сателіта Росії з обмеженим суверенітетом. Перший варіант влаштовував національно-орієнтовані еліти і маси. Другий — господарчу номенклатуру, так званих "червоних директорів", які були включені в союзну економіку і ресурсно та технологічно багато в чому залежали від Росії.

Л. Кравчук та національно-патріотичні сили обрали перший варіант, який мав шанси на успіх, як і в країнах Балтії. Але українська "хуторянська" психологія розкозола націонал-патріотичні сили і вони не пішли, в значній мірі, на союз із *Л. Кравчуком*. Головну розкозолицьку місію, на жаль, зіграв *В. Чорновіл* та група його прихильників, які діяли згідно зі стереотипами: "ні — співпраці з колишніми комуняками"². Це мало два великі наслідки. По-перше, *Л. Кравчук* програв боротьбу з "червоними директорами", які привели до влади *Л. Кучму*. По-друге, розколи в національно-патріотичному русі призвели до його занепаду, до створення десятків маловпливових партій на чолі з міні-гетьманами або отаманами. І це була чергова поразка країни, здійснена руками так званих "націонал-патріотів". Черговий раз націонал-патріоти показали своє невміння йти на компроміси, раціональні угоди заради майбутнього країни і тим відкрили шлях для реанімації постколониального синдрому в Україні.

Л. Кучма прийшов до влади на хвилі постколониальних настроїв, що повернення до тісного союзу з Росією забезпечить Україні дешеву сировину з метрополії, дешеві газ і нафту, відновлення роботи інтегративної економіки, військово-промислового комплексу, який був у радянські часи, в єдину систему і т. ін. Але дуже швидко новообраний Президент України зрозумів марність цих надій.

За чотири роки Росія з соціалістичної стала махрово-капіталістичною, але з імперськими амбіціями. Хизацька приватизація підприємств і ресурсів зробили неможливою інтегративну економіку.

По-перше, навіть у радянські часи військово-промисловий комплекс був

побудований прагматично з погляду імперії. У жодній із "союзних" республік не було завершених циклів виготовлення зброї (наприклад, в Україні не виготовляли навіть мисливської зброї, не говорячи вже про пістолети, автомати, кулемети, гармати; в Україні будували танки, але оптику, зброю, значною мірою й моторну частину виробляли в Росії). Крім того, усі військово-промислові комплекси України мали своїх "двійників" (інколи декількох) у Росії. Тому Росія дуже швидко відкинула військово-промислові комплекси в пострадянських країнах як ящірка хвіст, зробивши замкнені цикли у себе. Це стосувалося і так званої продукції "подвійного призначення", тобто цивільної продукції, яка використовується для військових цілей (наприклад, українські вантажівки КРАЗ були в армії швидко замінені на російські вантажівки). Тому ні про яку "тісну" співпрацю військово-промислових комплексів (окрім декількох випадків) мови не могло бути. Навпаки, коли Україна, наприклад, зробила свій танк, то вона стала небажаним конкурентом Росії на світовому ринку зброї. Економіка Росії і України в цілому не могли бути "союзними", вони стали конкурентами.

По-друге, оскільки Росія швидше ставала капіталістичною країною і прагнула зберегти в Україні колабораціоністський режим, то вона застосувала усі свої переваги — ресурсний потенціал, військову могутність, інформаційне домінування, "п'яту колоду" в Україні і т. ін. для збереження свого всебічного впливу в Україні, особливо в економічній і політичній сферах. І багато чого з цієї стратегії Росії вдалося зреалізувати усі двадцять років. Тільки замість "соціалістичної" риторики про інтернаціоналізм і світову перемогу комунізму для російського домінування використовували капіталістичну риторику про вільний ринок, спільне минуле, "слов'янський союз", світові ціни тощо.

По-третє, Президент Росії — *Б. Єльцин* і *В. Путін* досить зневажливо ставилися до *Л. Кучми* і незалежності України, вважаючи, що "ідеологічно близький" Президент України якщо не "здасть" незалежність, то буде

слухняним лідером колабораціоністського режиму. Але *Л. Кучма*, після обрання президентом незалежної країни, хоча зовнішньо і грав роль цілком лояльного до Росії політичного лідера, все ж поступово застосував політику балансування між Сходом і Заходом, між Росією і США. Він також поступово ставав справді українським президентом, хоча "хвороби колабораціонізму" так і не подолав. Ідеологічні стереотипи, набуті ним у військово-промислового комплексу СРСР і у комуністичній партійній системі, час від часу просиналися. То він патріот України під час кризи навколо о. Тузли, то занадто лояльний до політичного й економічного тиску з боку Росії.

Режим президента *В. Ющенка* був ідеологічно-антиколоніальний, інколи з надмірною антиросійською риторикою. Але в сфері економіки, реальної політики консолідації України, євроінтеграції було зроблено за п'ять років так мало, що недарма аналітики вважають "роками втрачених можливостей" роки президентства *В. Ющенка*. Ми не бажаємо аналізувати цей період розвитку України тому, що можемо перейти від аналітики до жорсткого критицизму. В усякому разі, бездіяльність або недоługa діяльність з розбудови незалежності України режиму *В. Ющенка* призвели до того, що в Україні 2010 року спостерігається сплеск неоконіальних, колабораціоністських настроїв. Інше питання: буде новий режим підігравати цим настроям або, як і режим *Л. Кучми*, зробить дрейф у бік проукраїнської, а не проросійської або пронатовської політики? Відповідь на це запитання дасть історичний час, який буде визначитися декількома факторами.

Фактор перший. Минуло двадцять років незалежності України, але цілісної історії цієї країни немає. Є хронологія історичних фактів, яка свідчить, що Україна ще не обрала свого курсу розвитку і коливається між справжньою незалежністю і статусом сателіта-служника інтересів Росії. І поки що результатів осмислення цієї хронології фактів не бачимо у повній мірі ні у політиків, ні у населення. Так само так звана "спільна історія України і Росії" є лише хронологією фактів, оскільки метрополія імперії³ і колоні-

зована країна мають різні історії, різні національні свідомості. А якщо спираються не на осмислену історію, а на хронологію історичних факторів, то можна тлумачити, інтерпретувати ці факти під кутом зору різних, інколи протилежних інтересів. А це дозволяє по-волюнтаристському переписувати історію. Тому написання більш-менш реальної історії України упродовж тисячі років, хоча би на рівні підручників, — це ще тільки завдання перспективи.

Фактор другий. Політики, пов'язані зі злочинами тоталітаризму і колоніалізму, не пройшли процес каяття і розриву зі злочинною історією своїх організацій і продовжують свою підривною діяльність проти незалежності України. Механізми ж захисту Конституції України і конституційного ладу або не існують, або не працюють, як це прийнято в демократичних, стабільних, відповідальних країнах.

Фактор третій. Політика й економіка в Україні тісно переплетені та корумповані. Тому боротьбу за владу ведуть фінансово-економічно-політичні групи (клани) на фоні масової маніпуляції свідомістю мас. А ротації владних груп мають характер простих замінь однопорядкових гравців, що роблять політику в Україні неконструктивною, залежною від зовнішніх впливів. Отримання ж санкцій на проведення того чи іншого курсу, особливо з боку колишньої метрополії, стали звичкою для українських політиків.

Фактор четвертий. Ностальгія частини населення України за радянським минулим не є ностальгією за високим рівнем життя і свободою, а психологічним дискомфортом з приводу даремно витраченої молодості на здійснення ілюзорних ідеалів, переходом від звичної атмосфери тоталітарного порядку (роби, що наказано) до ситуації вільного вибору, коли людина обирає свій шлях і є відповідальною за себе. Ще у Стародавній Греції був відкритий "синдром віслюка на млині". Якщо віслюк усе життя ходив по колу, крутячи жорно, то, коли він старів і його випрягали, не бажав іти від свого ярма. Крім того, психологія "рівності у бідності" теж працює у частини населення. Вчорашній день, минуле — це утопічний

¹ Ідеологічне поняття "дружба народів" було застосоване більшовицькою владою для прикриття політики русифікації щодо "союзних" республік. Народи не можуть "дружити" як юнаки або дівчата. Кожен народ має свої докорінні інтереси, які відстоює або не вміє відстоювати. Бажаними є взаємовигідні відносини народів, держав. "Дружба народів" у будь-який момент перетворюється у ворожнечу.

² Ідеологічний радикалізм інколи потрібний — під час революції або контрреволюції. Але під час розбудови незалежної країни потрібні союзи усіх сил, які працюють на національні інтереси, попри їхню ідеологічне минуле.

³ Поняття "імперія" не є образливим для Росії або СРСР. Сьогодні офіційною ідеологією Росії є неоімперська. Політики цієї країни хочоче говорять про відродження імперії, про імперський статус Росії.

соціальний час частини людей, коли їм було зручно жити навіть під пресом страху, при відсутності свободи, але зі шматком хліба, який дала тоталітарна влада.

Фактор п'ятий. В Україні за двадцять років не сформована необхідна більшість національної компетентної, відповідальної еліти, яка б повела народ у вільне, заможне майбутнє, врахувавши історичний досвід і сучасні досягнення людства. Краці (*elite* — фр.) є в науці, освіті, промисловості, культурі, в конструкторських бюро, сільському господарстві, медицині тощо. Але вони не об'єднані спільною метою та ідеалами, тому дозволяють не-кращим політикам в Європі маніпулювати громадською думкою і гратися долею країни. Мабуть, перед одужанням українська еліта проходить період кризи, коли марення, розколи, пасивність, відсутність політичної волі замінюють раціональне мислення й активну дію.

Фактор шостий. Українська економіка усе більше переорієнтовується на світовий ринок, хоча час від часу її змушують орієнтуватися на Росію. З часом збалансування економічних інтересів української економіки між Росією і світом відбудеться. Вже сьогодні можливі українці, навіть українські олігархи купують власність, відпочивають, вчаться в країнах Заходу, а не на Колімі. З часом прийде розуміння, що Україні не потрібні такі обсяги газу, які чомусь держава закуповує у Росії (тут державна бюрократія виступає спекулянт), потім виробляється грандіозна кількість металу, хімічної продукції, яка йде за кордон, де й залишається лівова частина прибутку, породжуючи українських мільярдерів. Інженери і робітники на металургійних і хімічних підприємствах отримують жалюгідну зарплатню, ресурси України по-хижацькому втрачаються без врахування інтересів майбутніх поколінь. Чим більше в Україні стає мільярдерів, тим біднішою і безперспективнішою стає країна. Безперечно, прозоріння еліти і народу відбудеться, але чи не запізно? Коли вже усе розграбують і вивезуть, а самі грабіжники втечуть за кордон — до Москви, до Ізраїлю, до Монако або США.

Які ж сили і механізми можуть розбудити і консолідувати українське суспільство, підштовхнути до самоорганізації й активного захисту своїх інтересів, особливо в постколоніальній ситуації, коли ще наслідки колонізації ні в економіці, ні в політиці, ні в культурі не подолані? Може, історична пам'ять про Голодомор і тотальні репресії, про русифікацію і спроби

знищити українську мову і культуру? Це сильні ліки для хворого на постколоніалізм суспільства, але недостатні. Тим більше, що їх нейтралізує інформаційна війна проти України і "п'ята" колони.

Мабуть, Україні доведеться пройти шлях, який проходила Італія. Потрібні будуть свої *Гарібальді* у політиці, економіці, науці, освіті, які не тільки підвищать рівень національної свідомості, але й піднімуть народ на боротьбу за свою країну і долю, покажуть антидержавникам та сепаратистам їхнє місце на смітнику історії.

Відносини України з Росією цілком вкладаються в схему відносин "метрополія — колишня колонія з обмеженим суверенітетом". Такі відносини були не тільки у Британській співдружності націй після розпаду Британської імперії, але й у відносинах інших метрополій з колишніми колоніями. Франція і Бельгія, за прикладом Великої Британії, час від часу вводили свої війська у колишні колонії під час кризових ситуацій. Тільки Алжир, ставши незалежним від Франції у результаті національно-визвольної боротьби, виставив умову невтручання у свої справи колишньої метрополії.

Україна нібито теж продекларувала невтручання Росії у свої внутрішні справи у державному договорі між Росією і Україною та у низці міжнародних документів. Але усьому світові відомо, як Росія виконувала і виконує міжнародні договори — тільки до того часу, поки їй це вигідно. Сьогоднішня ситуація демонструє це.

В умовах, коли до влади в Україні прийшла проросійська політична сила, застосовується політика форсованого процесу зближення двох держав: продовжуються договори про існування російської військової бази в Криму, здійснюється економічне вторгнення РФ в економіку України, розширюється інформаційна присутність РФ в інформаційному просторі України і т. ін. Отже це можна витлумачити як здійснення неокolonіалістської політики РФ з допомогою частини політичних сил всередині України. Наскільки успішною буде ця політика, покажуть найближчі роки. В усякому разі, в середовищі російських політиків уже сьогодні розповсюджені прогнози про "нову Переяславську раду".

Отже, можна констатувати декілька факторів російсько-українських відносин: по-перше, політико-правові відносини між державами поставлені в цілковиту залежність від торговельно-економічних; по-друге, пролонгація

договору про військову базу в Криму порушує Конституцію України, в статті 17 якої наголошено: "На території України не допускається розташування іноземних військових баз"; по-третє, військова присутність Росії в Україні свідчить, що наша країна втягнута в реалізацію стратегічних інтересів РФ, і Україна має обмежений суверенітет; по-четверте, в Україні буде загострюватися ціннісний розкол між різними регіонами з питань геополітичної орієнтації, що не буде сприяти внутрішній стабільності країни. А це відіб'ється в усіх сферах суспільного життя. Таким чином, короткочасна доцільність, пов'язана зі зниженням ціни на газ, але і з обмеженням суверенітету України, буде мати довгострокові негативні наслідки для України як напіввасальної країни.

Крім того, обмеження суверенітету України тягне за собою й інший наслідок — Україна залишається в старому "союзному" соціальному просторі з Росією й обмежує свої можливості входження в європейський і світовий простір, значною мірою відмовляється від незалежної державної політики. Отже, питання "ціни на газ" негативно впливає на геополітичні перспективи України. При цьому відроджуються надії на відродження Російської імперії шляхом інтеграції у неї України і Білорусі. Без цього відродження імперії неможливе через просту нестачу слов'янського матеріалу для захисту східних територій Росії.

Тому "українське питання" є ключовим для російської політики. Росія готова піти на тимчасові економічні втрати заради стратегічного виграшу.

Безперечно, частина європейської політиків тверезо оцінює загрозу відродження Російської імперії, особливо в країнах так званої колишньої "соціалістичної співдружності". Але сучасні Німеччина і Франція готові грати на неоімперських амбіціях Росії в обмін на відносно дешеві російські ресурси природних копалин, особливо на газ і нафту. Наскільки далекоглядні політики цих країн, теж покаже час.

Ми окреслили лише частину небезпек, які очікують Україну, якщо вона буде дрейфувати у бік посилення постколоніальної політики. Головне тут, що проблеми економічної кризи, економічного суверенітету переростуть у кризу державності, і мрія частини російських політиків і українських сепаратистів про "розкол України по Дніпру" набуде рис реальності.